

Основні підходи до класифікації вітчизняних історіографічних джерел щодо нової релігійності

У статті запропоновано авторський підхід до класифікації та структурування вітчизняних історіографічних досліджень нової релігійності, враховуючи науковий доробок як радянських, так і сучасних науковців у сфері висвітлення формування та поширення нових релігійних течій.

Ключові слова: історіографічне джерело, історіографія, класифікація, нова релігійна течія, нова релігійність, період.

В статье предложен авторский подход классификации и структурирования отечественных историографических исследований новой религиозности, учитывая научный потенциал как советских, так и современных ученых в сфере освещения формирования и распространения новых религиозных движений.

Ключевые слова: историографическое источник, историография, классификация, новое религиозное движение, новая религиозность, период.

In this article the authors' approach of classification and structuring of domestic historiographical research new religiosity, given the scientific potential of both Soviet and contemporary scholars in the field of lighting the formation and spread of new religious movements.

Key words: historiographic sources, historiography, classification, new religious movement, a new religion, period.

Історико-релігієзнавчі дослідження, у контексті загальноісторичних напрацювань, знаходяться на стадії своєї активної розбудови. Вагоме місце у цьому процесі займає проблема вивчення нової релігійності, зокрема, це співвідноситься з вітчизняними дослідженнями. Незважаючи, що на початок ХХІ ст. відчувається певний профіцит різнопланових розвідок щодо нових релігійних течій (далі – НРТ), зокрема, у сфері історії, релігієзнавства, культурології, географії, соціології, юриспруденції, філософії, педагогіки, психології тощо, однак, де-факто, відсутніми є наукові роботи історіографічного та історіософського спрямування, котрі б всебічно здійснювали аналіз феномену нової релігійності. Це, на нашу думку, пов'язано як із сутнісними, так і з хронологічними ознаками. Зокрема, неприйняттям НРТ як окремого релігійного явища та акцентуацією на тому, що нова релігійність ототожнюється з маргінальними групами та є

специфічною релігійною девіацією, котра не заслуговує на окреме історіографічне дослідження. А також нетривалим, на думку переважної більшості науковців, існуванням НРТ.

Також важливим залишається питання класифікації джерельної бази, щодо НРТ. Відсутність чіткої структуризації у цій сфері й зумовлює мету розвідки, яка полягає у дослідженні різного ставлення до нових релігійних течій у різні хронологічні періоди. Так, послуговуючись загальною класифікацією джерел Я.Калакури [47, с. 96–97] та використовуючи типологізацію писемної джерельної бази за формою, відображеною А.Серпутько в авторефераті дисертаційного дослідження [64, с. 7–9] як певний методологічний маркер, було запропоновано підхід, котрий враховує фактор хронології. Тому усі вітчизняні нарації (враховуючи й радянський етап) можна розподілити на три основні періоди.

Перший період відзначається дослідженням нової релігійності у контексті наукового атеїзму, сходознавства та етнології. Представники першого напрямку відрізнялися критичним ставленням до НРТ як додатково фактору "загнивання капіталістичного Заходу". У цьому контексті друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр. відзначена діяльністю наступних дослідників, таких як Т.Алпєєва та М.Авсієвич [3], А.Бєлов [14], В.Зоц та Н.Солонько [41], С.Іваненко й М.Трофимчук [42], А.Каримський [48], О.Клібанов [49–50], Й.Кривелєв [52], Я.Мінкявичюс [53], Р.Платонов [61], В.Розен [63], М.Шахнович [74–75].

Репрезентанти другого напрямку аналізували феномен у контексті антирелігійної політики, однак в ряді розвідок прослідковується більш зважений аналітичний підхід до вивчення феномену НРТ.

До цієї категорії варто віднести одне із перших історичних досліджень НРТ у радянській історіографії, яким є праця С.Арутюнова та Г.Світлова "Старі та нові боги Японії", 1968 р. видання, де у контексті дослідження історії Японії відзначено появу, фундацію, розповсюдження НРТ та визначено сутність поняття нової релігійності [6].

Цікавим є напрацювання білоруського радянського дослідника Л.Мінька "Знахарство (Витоки, сутність, причини побутування)" ("Знахарство (Истоки, сущность, причины бытования)", у якому відзначено особливості появи різноманітних побутових вірувань на білоруському ґрунті [54].

Особливості фундації нової релігійності (на прикладі західних країн) відображено у працях П.Гуревича "Чи врятує месія? "Христоманія" у західному світі" ("Спасет ли мессия? "Христомания" в западном мире"), "Нетрадиційні релігії на Заході і східні релігійні культури" ("Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культуры") [31; 30].

У контексті етнологічних нарацій радянським істориком Г.Носовою було проаналізовано феномен язичництва та існування його елементів у традиційних релігій (православ'ї), також відзначено існування язичницьких пережитків у контексті історії повсякдення та синкретизму язичницьких та православних традицій. Використовуючи значний емпіричний та теоретичний матеріал, було проаналізовано особливості язичницьких пережитків та їх трансформації у житті громадян СРСР [59].

Так, у дослідженнях Л.Великовича [22] відзначено роль молоді у появі на релігійному горизонті НРТ. Наголошено, незважаючи на критичні погляди автора щодо нової релігійності, на прагненні та зорієнтованості представників НРТ на боротьбі зі злочинністю й акцентуацією уваги на розширенні ролі моралі у суспільстві [23, с. 122–123].

Причини формування та генези нової релігійності відображені у розвідці "Християнське сектантство та проблеми атеїстичної роботи" ("Христианское сектантство и проблемы атеистической работы") радянського дослідника Е.Филимонова. Він вбачав, що формування НРТ пов'язано з еклектичним поєднанням західних та орієнтальних принципів віровчальної практики, а проблему поширення та процес активізації НРТ, у достатньо критичному ключі, означував як "сектантський вибух" [70, с. 8–9].

Подібні сентенції можна віднайти й у публікаціях радянського філософа В.Кононова, який ототожнював появу нової релігійності з ідеологічним знаряддям Заходу задля боротьби з країнами соціалістичного табору [51].

У контексті молодіжної політики розглядав НРТ й В.Худавердян, який наголосив на тому, що молодь відіграла вирішальну роль і у фундації та розповсюдженні нової релігійності [71–73].

Важливими для свого часу були дослідження Л.Мітрохіна [55–57], яким було здійснено аналіз сутності феномену "релігії "Нового віку", а також прослідковано генезу явища на прикладі американської молоді.

Незважаючи на негативні критичні зауваження щодо діяльності НРТ, проблемою типологізації та визначення причин появи нової релігійності у ХХ ст. присвячені дослідження Й.Григулевича [27–28] та перші розвідки у цьому напрямі Є.Балагушкіна [9–11]. Також у контексті радянських орієнталістичних студій займався вивченням релігійної тематики М.Абаєв [1].

Поступову зміну ставлення до НРТ ми можемо простежити у одній з перших українських розвідок за авторством В.Арестова та І.Шудрика, у якій, незважаючи на негативний контекст, існує справді "революційна" сентенція про право на існування та наявність НРТ у країнах з соціалістичним ладом [4].

Період другої половини 1980-х – першої половини 1990-х рр. відзначився активним пошуком у вивченні НРТ, однак домінуючим був радянський атеїстичний методологічний підхід щодо нової релігійності. Однак початок 1990-х рр. ознаменувався появою перших українських наукових та науково-популярних розвідок щодо нової релігійності, які відрізнялися академічним підходом та появою нових альтернативних поглядів на сутність НРТ.

Загальний контекст взаємовідносин органів державної влади та релігійних формувань, особливість існування віруючих у рамках пануючої атеїстичної ідеології відображено у дослідженні В.Бондаренка, О.Косянчука і В.Фомиченка "Релігійна громада у сучасному суспільстві" ("Религиозная община в современном обществе") [16].

Опис релігійної ситуації 1940-х – першої половини 1990-х рр., зокрема й появу деяких громад НРТ у незалежній Україні, відображено у науковій розвідці українського історика П.Панченка [60].

Друга половина 1990-х рр. відрізняється появою нових праць присвячених НРТ. Так, у 1996 р. з'являються дослідження В.Єленського та В.Перебенесюка "Релігія. Церква. Молодь" [39], де поряд із оглядом та аналізом історичних конфесій України й місця молоді у сучасному релігійному просторі відзначено сутність та місце нових релігійних течій на українській конфесійній мапі. У цьому контексті цікавою є публікація "Нові релігійні течії і культу в сучасній Україні (за матеріалами соціологічних досліджень)" за авторством М.Бабія, О.Карагодіної, А.Колодного, П.Косухи та Л.Филипович, у якій висвітлено незаангажовану позицію щодо НРТ та надано інформацію, що ілюструє особливості нової релігійності в Україні [58].

У цей хронологічний період було видруковано дослідження за авторством В.Бондаренка, В.Єленського та В.Журавського "Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації", у якому було описано релігійне життя в Україні, а також відзначено тенденцію до поширення нової релігійності [17].

Таким чином, другий етап, який охоплює другу половину 1980-х – 2000 р., відзначений науковим доробком наступних дослідників: М.Абаєв [21], С.Аблеев [2], С.Арутюнов [5], Є.Бабосов [7-8], Є.Балагушкін [12–13], І.Бражник [20], Л.Григор'єва [25–27], П.Гуревич [29], Н.Дудар [33], В.Дудкін та Ю.Фурманов [34], М.Епштейн [79], В.Єленський [35–37], К.Кааріайнен та Д.Фурман [46], О.Карагодіна, А.Колодний, П.Косуха, В.Лешан, Л.Мітрохін [57], В.Позняков, К.Привалов, О.Рублюк, С.Свистунов, С.Сьомін [65], М.Трофимчук і М.Свіщев [67], Б.Фаліков [67; 68], Л.Филипович, О.Шуба [76–77], О.Щипков, М.Яковлев та ряд інших.

Сучасний третій період характеризується кількісним та якісним зростанням українських наукових досліджень, присвячених новій релігійності. Першою монографією щодо сутності НРТ в Україні є дослідженням Н.Дудар та Л.Филипович "Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади)", 2000 р. видання, в якій здійснено скрупульозний аналіз теорії походження НРТ, зокрема консеквентно прослідковано особливості використання різних дефініцій та підходів до класифікації НРТ. Також охарактеризовано громади, які репрезентують нову релігійність в Україні, та опубліковано ряд важливих законодавчих та нормативно-правових документів, перекладених українською мовою, які є додатковим джерелом вивчення НРТ [32].

Зберігає свою актуальність монографія українського науковця, дослідника релігії В.Єленського "Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні", у якій проаналізовано основні причини появи НРТ, здійснено порівняльний аналіз історичних конфесій та нової релігійності, а також остаточно сформовано власний "генетичний" підхід до типологізації та класифікації НРТ в Україні, використовуючи найбільш модерні наукові надбання останнього десятиліття ХХ – поч. ХХІ ст. [38].

Сучасний етап дослідження характеризується появою багатомної праці "Історія релігії в Україні". Так, у томі 7, присвяченому релігійним меншинам України, та 10 – "Релігії і Церкві років незалежності України" – є розділи, присвячені новій релігійності та рядові обставин функціонування їх в Україні [44–45]. А у 2010 р. було видруковано том 8 – "Нові релігії України", який безпосередньо присвячений як загальній характеристиці нової релігійності, так і функціонуванню окремих громад НРТ в українському контексті, їх врівненню, особливостям організаційної структури. Особливий інтерес становить розвідка Л.Филипович, безпосередньо присвячена проблемі української історіографії НРТ, яка є складовою вищезазначеного синтетичного дослідження [43].

Українським науковцем Л.Шугаєвою у авторському монографічному дослідженні було скрупульозно проаналізовано історію релігійних деномінацій православного ґрунту на прикладі України [78].

Наразі необхідно відзначити сучасні вітчизняні наукові дослідження, зокрема Н.Белікової, яка у авторефераті дисертаційного дослідження "Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття)" відобразила релігійну палітру України у зазначений період, а також наголосила на фундації НРТ в Україні [15]. А Н.Тамамян у дослідженні "Неоіндуїзм: історія появи, еволюції та розповсю-

дження" прослідковано сутність неоіндуїзму та його поширення країнами світу, відзначивши особливість поширення неоорієнтальних релігійних громад, зокрема й в Україні [66].

Значний внесок у висвітленні релігійності населення зробив український історик П.Бондарчук. Так у контексті взаємовідносин владних структур та релігійних формувань протягом другої половини 1940-х – середини 1980-х рр. здійснено аналіз релігійної ситуації, а також наголошено на існуванні, де-факто, двовір'я, тобто наявності язичницької ґенези у традиційній обрядовості українського народу [18–19].

Також заслуговує на увагу колективна монографія під назвою "Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х рр. і сучасна практика міжконфесійних відносин", у якій розкриваються сутність діалогу держави та церкви протягом 1940-х – 1980-х рр., а також присвячено розділ аналізу побудови комунікативної моделі між релігійними громадами та органами влади незалежної України [62].

Варто відзначити також напрацювання у царині релігійної проблематики, зокрема й розгляду нової релігійності, нарації наступних українських авторів: М.Бабія, К.Гудзик, Н.Дудар, В.Єленського, М.Заковича, Ю.Іщук, С.Качурової, А.Колодного, О.Никитченко, Я.Олексина, Т.Оленич, П.Панченка, В.Рогатіна, Л.Рязанової, А.Сафронова, О.Сідоркіної, О.Федотової, Л.Филипович, М.Шмігельського, А.Щедрина тощо.

Таким чином, варто відзначити, що проблема віднайдення основних критеріїв та структурування історіографічних джерел щодо нової релігійності залишається складним та дискусійним питанням. Однак доцільним є виокремлення трьох основних етапів історіографічних досліджень на основу визначального хронологічного фактору.

Література

1. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае / Николай Вячеславович Абаев. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1983. – 125 с.
2. Аблеев С. Р. Космическая эволюция человека в философии Живой Этики (социально-философский аспект) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.11 "Социальная философия" / Аблеев Сергей Рифатович. – Тула, 1997. – 20 с.
3. Алпеева Т. М. Сущность и характерные черты идеологии и деятельности религиозного сектантства в Белоруссии / Тамара Михайловна Алпеева, Михаил Тимофеевич Авсиевич. – Минск : Общество "Знание" БССР, 1985. – 21 с.
4. Арестов В. Н. Яд с доставкой на дом: "нетрадиц. религии" в системе идеол. диверсий империализма / Василий Николаевич Арестов,

Игорь Алексеевич Шудрик ; под ред. В. В. Фомиченко. – Х. : Прапор, 1986. – 118 с.

5. Арутюнов С. А. Народы и культура: развитие и взаимодействие / Сергей Александрович Арутюнов. – М. : Наука, 1989. – 247 с.

6. Арутюнов С. А. Старые и новые боги Японии / Сергей Александрович Арутюнов, Георгий Евгеньевич Светлов. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1968. – 200 с. : илл.

7. Бабосаў Я. М. Сацыялынаміка рэлігійнасці і рэлігійнай сітуацыі ў постсацыялістычнай Беларусі / Я. М. Бабосаў // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 1995. – № 3. – С. 3–13.

8. Бабосов Е. М. Динамика религиозности в независимой Беларуси / Евгений Михайлович Бабосов. – Минск : Институт Социологии АН РБ, 1995. – 65 с.

9. Балагушкин Е. Г. Критика идеологии и практика современного кришнаизма / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Знание, 1984. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 10).

10. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий (истоки, сущность, влияние на молодежь Запада) / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 288 с.

11. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в капиталистических странах Запада и их влияние на молодежь / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Издательство Московского университета, 1980. – 103 с.

12. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М. : Институт философии РАН, 1999.

Ч. 1. – 1999. – 244 с.

13. Балагушкин Е. Г. Новые религии как социокультурный и идеологический феномен / Евгений Геннадьевич Балагушкин // Ответственные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 90–100.

14. Белов А. В. Секты, сектанство, сектанты / Анатолий Васильевич Белов. – М. : Наука, 1978. – 152 с.

15. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Наталя Юрїївна Белікова. – Донецьк, 2001. – 22 с.

16. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / Виктор Дмитриевич Бондаренко, Алексей Сидорович Косянчук, Виктор Васильевич Фомиченко. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 127 с.

17. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Віктор Дмитрович Бондаренко, Віктор Євгенович Єленський, Віталій Станіславович Журавський. – К. : Логос, 1996. – 37 с.

18. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 137–163.

19. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / Петро Миколайович Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.

20. Бражник І. І. Сектанство і сектанти: від минулого до сучасності / Іван Іванович Бражник. – К. : Т-во Знання УРСР, 1989. – 48 с. – (Сер. 5 "Науково-атеїстична"; № 7).

21. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока / отв. ред. Н. В. Абаев. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1990. – 216 с.

22. Великович Л. Н. Религия и церковь в США / Лазарь Наумович Великович. – М. : Знание, 1978. – 144 с.

23. Великович Л. Н. Современный капитализм и религия / Лазарь Наумович Великович. – М. : Политиздат, 1984. – 238 с.

24. Григорьева Л. И. К вопросу об использовании понятия "тоталитарная секта" по отношению к новым нетрадиционным религиозным движениям [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Личность, творчество и современность : сб. научных трудов / отв. ред. Д. Д. Невирко. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 1999. – Вып. 2. – С. 206–210. – Режим доступа: <http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

25. Григорьева Л. И. Церковь Последнего Завета ("секта Виссариона – Христа Минусинского") [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Религиозные организации и государство: перспективы взаимодействия : материалы конференции (Москва, 22–23 февр. 1999 г.) / отв. ред. М. Н. Геншина. – М. : Рудомино, 1999. – С. 75–88. – Режим доступа:

<http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

26. Григорьева Л. И. Что ждет Церковь Последнего Завета? Материалы круглого стола [Электронный ресурс] / Людмила Ильинична Григорьева // Религия и право. – 2000. – № 1. – С. 17–19. – Режим доступа:

<http://cultus.org.ru>. – Назва з екрана.

27. Григулевич И. Р. Пророки "новой истины": очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира / Иосиф Ромуальдович Григулевич. – М. : Политиздат, 1983. – 303 с. : ил.

28. Григулевич Й. Р. Пророки "нової істини" / Й. Р. Григулевич // Людина і світ. – 1983. – № 10. – С. 23–35.

29. Гуревич П. С. Мистицизм против человека / Павел Семенович Гуревич. – М. : Знание, 1987. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная"; № 6).

30. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы / Павел Семенович Гуревич. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 9).

31. Гуревич П. С. Спасет ли мессия? "Христомания" в западном мире. Философско-публицистический очерк / Павел Семенович Гуревич. – М. : Политиздат, 1981. – 272 с.

32. Дудар Н. П. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади) / Надія Павлівна Дудар, Людмила Олександрівна Филипович. – К. : Наукова думка, 2000. – 132 с.

33. Дудар Н. Релігії як чинник духовного життя сучасної молоді / Надія Дудар // Християнство і духовність : зб. матеріалів другої міжнар. наук. конф. циклу наук. конф. ("Християнство: історія і сучасність") / редкол. А. М. Колодного (гол. ред.) та ін. – К. : Знання, 1998. – С. 60–63.

34. Дудкин В. Я. Критика новых тенденций буржуазной философской апологетики религии / Виталий Яковлевич Дудкин, Юрий Рафаэлович Фурманов. – М. : Знание, 1987. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм", № 4).

35. Єленський В. Держава і церква в СРСР: з історії передквітневого десятиліття / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1991. – № 1. – С. 5–11.

36. Єленський В. Доженемо й переженемо Африку? / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 9. – С. 6–9.

37. Єленський В. Новітні релігійні рухи – зони занепокоєння / Віктор Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 8. – С. 2–10.

38. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Віктор Євгенович Єленський. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

39. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / Віктор Євгенович Єленський, Віктор Петрович Перебенесюк. – К. : АЛД, 1996. – 160 с.

40. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 7. – С. 2–5.

41. Зоц В. П. Релігія. Містика. Сучасність / Володимир Панасович Зоц, Наталія Володимирівна Солонько. – К. : Товариство Знання УРСР, 1988. – 48 с. – (Сер. 5 "Науково-атеїстична" ; № 12).

42. Иваненко С. И. Новые религиозные объединения: поиски, противоречия, надежды / Сергей Игоревич Иваненко, Николай Антонович Трофимчук. – М. : Знание, 1991. – 64 с. – (Новое в жизни, науке. Сер. "Культура и религия" ; № 2).

43. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. : [б. в.], 2010.

Т. 8 : Нові релігії України. – 2010. – 828 с.

44. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. ; Дрогобич : Коло, 2003.

Т. 10 : Релігія і Церква років незалежності України. – 2003. – 616 с.

45. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного ; редкол.: Колодний А. (голова) та ін. – К. : Український видавничий консорціум, 2011 Т. 7 : Релігійні меншини України. – 2011. – 600 с.
46. Кааріайнен К. Люди на таючій льдині (Ціннісні орієнтації релігійної еліти Росії) / Киммо Кааріайнен, Дмитрій Ефимович Фурман // Вопросы философии. – 1999. – № 1. – С. 27–39.
47. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
48. Каримський А. М. Теологія історії і реальність: к критике протестантської есхатології / Аніур Мусеевич Каримський. – М. : Знання, 1985. – 64 с. – (Новое в житті, науці, техніці. Сер. "Научний атеїзм" ; № 10).
49. Клибанов А. И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. – М. : Наука, 1973. – 256 с. – (Серия "Научно-атеистическая литература").
50. Клибанов А. И. Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки) / Александр Ильич Клибанов. – М. : Издательство Наука, 1969. – 272 с.
51. Кононов В. И. Мистика и оккультизм на службе идеологов "неоконсервативной волны" / Владимир Ильич Кононов. – М. : Знання, 1985. – 64 с. – (Новое в житті, науці, техніці. Сер. "Научний атеїзм" ; № 5).
52. Кривелев И. А. История религий : очерки : в 2 т. / Иосиф Ароневич Кривелев ; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, Ин-т науч. атеизма АОН при ЦК КПСС. – 2-е изд., дораб. – М. : Мысль, 1988. Т. 2. – 1988. – 382 с.
53. Минкявичюс Я. В. Научно-техническая революция и кризис религии в капиталистическом обществе / Я. В. Минкявичюс // Религия в век научно-технической революции / под ред. В. И. Гараджи и О. Клора. – М. : Политиздат, 1979. – С. 5–45.
54. Минько Л. И. Знахарство (Истоки, сущность, причины бытования) / Леонид Иосифович Минько. – Минск : Наука и техника, 1971. – 120 с.
55. Митрохин Л. Н. Религии "Нового века" / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Советская Россия, 1985. – 160 с.
56. Митрохин Л. Н. Религиозные "культы" в США / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Знання, 1984. – 64 с. – (Новое в житті, науці, техніці. Сер. "Научний атеїзм", № 6).
57. Митрохин Л. Н. Религия и культура (философские очерки) / Лев Николаевич Митрохин. – М. : Институт философии РАН, 2000. – 318 с.
58. Нові релігійні течії і культури в сучасній Україні (за матеріалами соціологічних досліджень) / М. Бабій, О. Карагодіна, А. Колодний, П. Косуха, Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1. – С. 17–23.

59. Носова Г. А. Язычество в православии / Галина Алексеевна Носова. – М. : Наука, 1975. – 151 с.

60. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.) / Петро Пантелеймонович Панченко. – К. : Інститут історії України АН України, 1993. – 49 с. – (Історичні зошити).

61. Платонов Р. П. Пропаганда атеизма: организация, содержание, результаты (из опыта БССР) / Ростислав Петрович Платонов. – М. : Политиздат, 1985. – 160 с.

62. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський ; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.

63. Розен В. Две стороны медали... Новые секты – фанатизм и безверие / В. Розен // Новое время. – 1979. – № 40. – С. 24–26.

64. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР 1932–1933 років : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Серпутько Алла Юрївна. – Черкаси, 2009. – 20 с.

65. Сьомін С. В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України : монографія / Сергій Валерійович Сьомін. – К. : НІСД, 1999. – 267 с. – (Сер. "Гуманітарна політика і духовна культура" ; вип. 5).

66. Тамамян Н. В. Неоіндуїзм: історія появи, еволюції та розповсюдження : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Наталя Вікторівна Тамамян. – Дніпропетровськ, 2007. – 17 с.

67. Трофимчук Н. А. Экспансия / Николай Антонович Трофимчук, Михаил Петрович Свищев. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 218 с.

68. Фаликов Б. Белое братство / Борис Фаликов // Знамя. – 1996. – № 8. – С. 185–192.

69. Фаликов Б. Неоязычество / Борис Фаликов // Новый мир. – 1999. – № 8. – С. 148–168.

70. Филимонов Э. Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы / Эдуард Геннадьевич Филимонов. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 183 с.

71. Худавердян В. Ц. Молодежь Запада 80-х (идеологическая борьба и международное молодежное движение) / Владимир Цолаквич Худавердян. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная", № 7).

72. Худавердян В. Ц. Насилие исподволь: формы и методы воздействия буржуазной системы на молодежь Запада / Владимир Цолаквич Худавердян. – М. : Знание, 1981. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная", № 5).

73. Худавердян В. Ц. Современные альтернативные движения: (Молодежь Запада и новый иррационализм) / Владимир Цолакович Худавердян. – М. : Мысль, 1986. – 150 с. – (Критика буржуазной идеологии и ревизионизма).

74. Шахнович М. И. Критика религиозных истолкований экологических проблем / Михаил Иосифович Шахнович. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм" ; № 1).

75. Шахнович М. И. Современная мистика в свете науки / Михаил Иосифович Шахнович. – М. ; Ленинград : Наука, 1965. – 208 с.

76. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси" / Шуба Олександр Васильович. – Л., 1999. – 30 с.

77. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / Олександр Васильович Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.

78. Шугаєва Л. М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації : монографія / Людмила Михайлівна Шугаєва. – Рівне : ПП І. О. Самборський, 2007. – 320 с.

79. Эпштейн М. Новое сектантство: типы религиозно-философских умонастроений в России (70–80 гг. XX вв.) / Михаил Эпштейн. – М. : Лабиринт, 1994. – 182 с.